

KÖRÖSI ISTVÁN

Bognár József akadémikus tudományos munkássága és szellemi öröksége

Bognár József közel nyolcvan éves gazdag életútján (1917–1996) igen jelentős, sokrétű tudományos tevékenységet fejtett ki. 1954-től az MKKE Világgazdasági Tanácskének tanszékvezető egyetemi tanáraként működött, az 1950-es évek végétől kezdve pedig kiemelkedő kutatásszervezői, vezetői feladatokat is vállalt. A következő áttekintés Bognár József néhány fontos művének legfőbb megállapításait, következtetéseit bemutatva kívánja felvillantani a száz éve született akadémikus tudományos eredményeit. Azok a mai olvasók, akik e művek születésének évtizedeit csak történelemkönyvekből ismerik, talán kissé csodálkozva szembesülnek néhány, ma már evidenciának számító összefüggéssel, megállapítással. Ezek azonban megjelenésük időpontjában újak vagy újszerűnek számítottak, sőt esetenként bátran szembeszálltak a hivatalos felfogással. Bognár József életművének éppen az adja az igazi értékét, hogy felismeréseinek közreadásával hatni kívánt a gazdaságpolitikára: figyelmeztette a kor döntéshozóit az akkoriban uralkodó felfogás – fogalmazzunk így – korlátaira, a változtatás elkerülhetetlenségére. Munkásságának gazdag örökségéből kiderül, hogy igen sok tudományos következtetése fontos tanulsággal szolgál számunkra, sőt – *mutatis mutandis* – ma is érvényes.*
Journal of Economic Literature (JEL) kód: B27, E61, F410, O11, O19.

Bognár József tudományos munkásságában és a magyar piackutatás történetében is fontos mérföldkő a *Kereslet és keresletkutatás a szocializmusban* című, 1961-ben megjelent monográfiája (Bognár [1961]). Ebben a professzor bemutatja a polgári keresleti elméletek történelmi fejlődését Cournot-tól kiindulva, aki 1838-ban

* Száz éve született Bognár József, aki rendkívüli szakmai, közéleti és tudományos pályát futott be hosszú élete során. Az MTA IX. osztályának elnökeként, a Világgazdasági Kutatóintézet igazgatójaként, majd az 1980-as évekbeli három akadémiai közgazdasági kutatóintézet főigazgatójaként, a Magyar Közgazdasági Társaság alelnökéeként, nem utolsósorban pedig a Közgazdasági Szemle szerkesztőbizottságának tagjaként komoly befolyású szereplője volt tudományos közéletünknek. A kerek évforduló alkalmából 2017. április 6-án tudományos ülésen emlékeztek meg az MTA-n Bognár József pályafutásáról. Ehhez kapcsolódóan közöljük az alábbi tanulmányt és a rendezvényről készült tudományos tájékoztatót. (A szerk.)

Kőrösi István az MTA KRTK Világgazdasági Intézet tudományos főmunkatársa, a Pázmány Péter

Katolikus Egyetem docense (e-mail-cím: drikorosi@gmail.com).

A kézirat első változata 2017. április 11-én érkezett szerkesztőségünkbe.

DOI: <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2017.5.546>

az ár és a kereslet algoritmikus összefüggéseit vizsgálta és függvényben ábrázolta. Gossen, Menger, Jevons, Walras, Pareto, Marshall, Hicks idézése és keresletelméletben játszott szerepük értékelése 1961-ben új elemzési megközelítést jelentett Magyarországon. Bognár József összefoglalta a keresletkutatás helyét a közgazdasági gondolkodás történetében, majd a keresletkutatás tárgyával és módszertanával foglalkozott. Elemezte a ki nem elégített kereslet problematikáját is. A tervutasításos rendszer idején írta le Bognár:

„...a termelés és a fogyasztás összhangjának megteremtése megköveteli, hogy a fogyasztói árakat a piac oldaláról is közelítsük meg.” (I. m. 83. o.)

Foglalkozott a kereslet kielégítésének konkrét folyamataival is:

„...a bevásárlás helye több körülménytől függ. A hivatalok, illetve üzemek jelentős részében üzletek is találhatóak. Amennyiben ezek megfelelő választékkal rendelkeznek, úgy a dolgozók szívesen vásárolnak ott be. A belső kerületekben lévő üzletek a csúcsideőszakban rendkívül zsúfoltak, de hűtőpulttal, széles választékkal, vonzó vásárlási körülményekkel rendelkeznek. Miután a munkaidő befejezése utáni időszakban az autóbuszok és a villamosok is zsúfoltak, mérlegelni lehet, hogy hol jobb zsúfolódni: az üzletben vagy a járművön? A külső kerületekben lévő üzletekkel kapcsolatban viszont szintén több tényezőt kell mérlegelni. Ilyenek a boltok zárási ideje (biztonságosan elérhető-e az üzlet a záróra előtt?), a bolthoz vezető útvonal világítási viszonyai (megfigyelések szerint télen a külső kerületekből bejáró dolgozók nagyobb hányada vásárol a belvárosban), a bolt választéka.” (97. o.)

Bognár vizsgálta a kereslet időbeli és térbeli változásának folyamatait. Részletesen, a mai marketingelemzés szempontjából is hasznosan elemezte a szükségletek, a jövedelmek, a fizetőképes kereslet, a fogyasztói preferenciák és a vásárlási szándékok összefüggéseit. A megtakarítások, az árak és a fogyasztás kapcsolatrendszerét vizsgálva bemutatta a fogyasztói árszínvonal változására történő reagálást is. A népeség alakulásának és a kínálat változásának a kereskedelemre gyakorolt hatásáról is képet adott. Monográfiájának utolsó fejezetében kifejtette a keresletkutatás szerepét a gazdasági döntések meghozatala szempontjából.

*

Bognár József élete során mindvégig jelentős kutatásokat folytatott a fejlődő országok elmaradottságával, lemaradásuk tényezőivel, növekedésük és felemelkedésük lehetőségével kapcsolatban. Ő alapította az MTA Afroázsiai Kutatóintézetét, majd a Világ-gazdasági Kutatóintézetet is. 1967-ben jelent meg átfogó műve: *A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban* című kötet (Bognár [1967]). Elemzésének kiindulópontja az volt, hogy az elmaradott gazdaságokban nagy potenciális energiák rejlenek. Fel kell tárni őket, és biztosítani kell érvényesülésük keretfeltételeit. Rámutatott, hogy a gazdaságpolitikának kulcsszerepe van a növekedés megalapozásában és felgyorsításában. A felhalmozás belső és külső forrásainak bővítése mellett kiemelte, hogy a gazdasági növekedés hosszú távú tényezőjeként

„...különösen az oktatás-képzés és a tudományos kapacitás játszanak döntő szerepet. Sajnos a jelenlegi világban a kvalifikált munkaerő és a tudomány még egyenlőtlenebbül oszlik meg, mint a jövedelmek vagy a termelés.” (39. o.)

A munkaerőhelyzetről szólva kifejtette:

„...munkaerő persze bővében van a fejlődő országokban, de a kvalifikált munkaerőben súlyos hiány van. Kvalifikált munkaerő nélkül pedig a képzetlen munkaerőben fennálló tartalékok sem aknázhatók ki megfelelően. Csak a kvalifikált munkaerő segítségével lehet elérni azt, ami minden gazdasági növekedés előfeltétele: a munkaerő társadalmi hasznosításában (felhasználásában) bekövetkező mélyreható változást.” (39. o.)

A megtakarítások szerepéről kiemeli:

„...nem elegendő a megtakarítások mértékére gondolni, hanem döntő az is, hogy milyen hatásokkal képes az adott ország megtakarításait (a rendelkezésre álló eszközöket) hasznosítani.” (97. o.)

Igen figyelemreméltóan elemezte az oktatás- és tudománypolitika szerepét a fejlődő országok gazdasági növekedésében. Kiemelte a hosszú távú oktatási koncepció szükségességét is:

„...a gazdasági növekedés szempontjából a középiskolai és felsőfokú oktatásnak tulajdonítjuk a legnagyobb jelentőséget. A közép- és felsőfokú oktatás biztosítja ugyanis az állami és gazdasági élet irányítóit, az ipari és mezőgazdasági vállalatok vezetőit, orvosokat, technikusokat, újságírókat, a fegyveres testületek vezetőit és magukat az oktatókat és tudományos kutatókat is.” (306. o.)

„...az oktatás a gazdasági növekedés hosszú távú tényezői közé tartozik, azaz az általa indukált változások csak hosszabb idő múltán éreztetik hatásukat a társadalomban. ...[ezért] az oktatási kérdésekről mindig hamarabb kell dönteni, mint például a beruházási problémákról.” (323. o.)

Bognár rámutat arra is, hogy az oktatási koncepciót a gazdasági növekedés követelményeiből kiindulva kell elkészíteni, és a gazdasági és oktatási terveket szinkronizálni kell. Síkraszáll a nemzeti tudomány fejlesztése és az adaptáció, kooperáció észszerű ötvözése mellett. A tudomány társadalmi szerepéről megállapítja:

„...korunkban a tudomány nemcsak megismer, felfedez és publikál, hanem... a racionális társadalmi cselekvés akcióprogramjának kidolgozására is képes. Ez a körülmény teljesen új megvilágításba helyezi a politikai vezetők és a tudomány kapcsolatát, hiszen a tudomány olyan cselekvési normák kidolgozására vált képessé, amelyeket a kormányzat a társadalom és a gazdaság irányítása során nem nélkülözhet.” (357. o.)

A fejlődés szempontjából Bognár kiemeli az intézmények szerepét és a hosszú távú gazdaságpolitikai koncepció jelentőségét. A gazdasági növekedés felgyorsításának lehetőségét elemezve arra a következtetésre jut, hogy

„...a gyors gazdasági növekedés éveit szükségszerűen a növekedés meglassulásának és az egyensúly helyreállításának évei követik; sőt nagyobb tévedések vagy szerencsétlen körülmények találkozása esetén súlyos növekedési krízisek is előállhatnak.” (514. o.)

A műszaki fejlődés világgazdasági hatásait értékelve Bognár úgy ítéli meg, hogy

„...a jelenlegi műszaki-technikai fejlődésben – amennyiben a világgazdaságban új racionális folyamatok nem jelentkeznek – inkább polarizáló, mint kiegyenlítő tendenciák rejlenek. Polarizációs tendenciák észlelhetők a gazdasági élet alakulását befolyásoló hosszú távú tényezők, így – többek között – a tudomány fejlődésében is.” (538. o.)

Műve végén megállapítja:

„...a népesség és a gazdasági tevékenység megoszlása között a jelenlegi világpiaci mechanizmus által egyre jobban kiélezett konfliktus áll fenn.” (586. o.)

A záró rész elgondolkodtató kérdése:

„...nem keletkezik-e bizonyos időpontokban és régiókban olyan túlfeszültség, amely már lehetetlenné teszi a racionális cselekvést? Ha igen, úgy milyen láncreakciói lesznek e regionális túlfeszültségeknek?” (587. o.)

*

Bognár József 1976-ban megjelent, *Világgazdasági korszakváltás* című művében abból indult ki, hogy a világgazdasági problémákra igen fogékony a magyar közgondolkodás, sőt ezek „húsba vágó kérdések” (Bognár [1976a]).

„A világgazdaság mai és holnapi változásai nagy hatással lesznek a nemzetközi rendszerre (a politikaira és a gazdaságira egyaránt), az emberiség és a természet viszonyára, az emberiség fennmaradását és gyarapodását szabályozó nagy trendekre, a nemzeti államok szerepéről és korlátairól kialakult vélekedésekre, valamint a gazdaság helyének és szerepének újraértékelésére az emberiség életében.” (16. o.)

Bognár professzor rámutatott arra, hogy a magyar gazdaság

„...minden fundamentális kérdésének helyes megoldása (növekedés, fejlődés, növekedési ütem, racionális gazdasági struktúra, egyensúlyviszonyok, technikai fejlődés, életszínvonal stb.) elsősorban a világgazdasági feltételrendszerhez történő alkalmazkodás hatékonyságától függ.” (17. o.)

Az országok gazdaságpolitikai mozgásteret azonban igen különböző volt már az 1970-es években, és azóta napjainkig még inkább differenciálódott. Elsősorban az erősen aszimmetrikus függőség, a csekély tőkeerő, a technikai kiszolgáltatottság és a piacok oligopol szerveződése korlátozza a felzárkózási lehetőségeket. Bognár a válaszkérésben abból indul ki, hogy egyre több új döntést kell hozni, mivel a hagyományos alternatívák helyett új problémák és döntési kényszerek jelentkeznek. Ha arról kell döntést hozni, hogy

„...nagyobb termelést és több fogyasztást akarunk-e a levegő és a vizek szennyezettsége mellett, vagy a tiszta levegő és a tiszta víz érdekében átmenetileg csökkentjük-e a termelés és a fogyasztás növekedését, akkor újszerű döntéssel, új alternatívákkal kerülünk szembe. ...a döntés olyan tényezőjévé kell válnia [a gazdaság és a környezet közötti kapcsolatnak], amelynek elfogadása költségekkel, elutasítása pedig kockázatokkal jár.” (29. o.)

Mindkét olajárrobbanás (1973–1974, illetve 1979–1980) nyomán sikerült elérni, hogy az olajexportőr tőketulajdonosok hosszú lejáratra lekössék tőkéjüket, így az olajjövendelmek bekapcsolódtak a világgazdaság vérkeringésébe. Bognár rámutatott:

„...a nyersanyagokban szegény kis vagy közepes országok fejlődési lehetőségei abban az esetben is megnehezülnek, ha fejlett technikával és jó exportpiacokkal rendelkeznek. Drágább energia és magasabb nyersanyagárak esetén ugyanis lényegesen csökken azon árufélék köre, amelyeket gazdaságosan exportálhatnak, illetve termelhetnek.” (38. o.)

Ez az alkalmazkodási kényszer a 21. század második évtizedében még élesebben jelentkezett. Az aktív külgazdasági politikát a belső gazdasági fejlődésnek kell meg-alapoznia és alátámasztania. Bognár megfogalmazása szerint:

„...a belső gazdaságokban olyan struktúrapolitikára, ösztönzőrendszerekre és érdekelt-ségi viszonyokra, szervezettségre és reagálási képességekre van szükség, amelyek előmoz-dítják, hogy a gazdaság exporthordozó egységei a világpiacra minőségben, árban, hitel-nyújtási lehetőségekben és komplex szolgáltatásokban felvehessék a versenyt a különböző piacokon megjelenő tőkés cégekkel és vállalatokkal. A versenyfeltételek mindenkire köte-lezők; a hazai gazdaságpolitika csak azon eszközöket biztosíthatja, amelyek révén a ver-senyképesség elérhető, és folyamatosan megtartható.” (41. o.)

A szerző kifejtette a globalitás és a kölcsönös függőség viszonyrendszerét is. Kiemelte, hogy a kölcsönös függőségek rendszere már az 1970-es évekre igen magas fokot ért el, és azóta is állandóan erősödött. Máig érvényes fontos megállapítása:

„...a mai világgazdasági jelenségek interdependens jellegénél fogva erőteljesen csökkent azon folyamatok köre, amelyeket a gazdaságilag erősebb fél a másik kárára alakíthat anél-kül, hogy önmaga lényeges veszteségeket szenvedne. A holnap világgazdaságában még nagyobb lesz a valószínűsége annak, hogy a gazdaságilag »agresszív« fél már középtávon is nagyobb veszteségeket szenved, mint amekkorát okozni képes.” (44. o.)

Bognár részletesen foglalkozott a globális válságproblémákkal, amelyeket funda-mentális világgazdasági problémáknak nevezett. A sort a meg nem újuló erőfor-rásokkal kezdte, amelyek között az energia kérdését említette első helyen. Hangsú-lyozta, hogy az ember és a természet viszonyában az 1970-es évekre már új korszak jött létre. Világproblémaként említette az ember és a természeti környezet viszonyának változásait. A modern ipari technika nagyarányú, de a mellékhatásokkal nem számoló, illetve azokat nem kezelő alkalmazása drámai problémákat oko-zott. Az emberiség már az 1970-es évekre megzavarta a bioszféra és a hidroszféra egyensúlyát. Már negyven évvel ezelőtt is kiélezett világproblémát jelentett a Föld megnövekedett népességének élelmezése. Bognár az élelmiszer-termelést elemezve 1976-ban a következőket állapította meg:

„...a '70-es évtized elejétől fogva... lényeges lassulás és ingadozás kezdődött a termelésben, ami több tényező együttes hatásának eredője. A »zöld forradalom« nem váltotta be a hozzá fűzött várakozásokat, az energiahordozók és a műtrágya megdrágultak, az időjárási feltételek romlottak. Sőt a meteorológiai távprognózisok arra utalnak, hogy az időjárási feltételek a jövőben is nagyobb területeken inkább romlanak, mint javulnak, vagy változatlanok maradnak. Ilyen körülmények között további erőfeszítéseket kell tenni a mezőgazdasági termelés fellendítésére, de számolni kell azzal is, hogy az importszükségletek évről évre emelkedni fognak.” (55. o.)

A következő világproblémának Bognár József annak az akkor negyven fejlődő országnak és körülbelül egymilliárd embernek a helyzetét tartotta, amelyeket, illetve akiket a legjobban sújtott az akkori világgazdasági válság. Az élelmezés globális fontosságát is hangsúlyozta Bognár, rámutatva:

„...az élelmezés... döntő probléma lesz..., és a nagy folyók szabályozását és öntözésre való hasznosítását a fejlődő országokban meg kell oldani. És hogy ez megtörténjék, létérdeke az emberiségnek. Ennek következtében az új világkereskedelemtől nemcsak árukban kell gondolkoznunk, hanem összefüggő technikai blokkokban, ismeretek oktatásában, szolgáltatásban stb. Az ilyen jellegű exportképesség megteremtése a következő évtizedben a magyar gazdaság legnagyobb kérdése lesz... Az értékesítési kultúra – ebben a vonatkozásban – semmivel sem kisebb jelentőségű, mint a termékek színvonalában és a szolgáltatásokban kifejezésre jutó műszaki kultúráé.” (103. o.)

A világproblémák kezelése és a világgazdaság fejlődése a világgazdasággal kapcsolatos nemzetközi intézmények szerepének átgondolását, illetve újrendezését igényli. Bognár József a világgazdaság 1970-es évekbeli intézményi rendjéről a következő megállapításokat tette:

„A világgazdasági folyamatokban, erőviszonyokban és szükségletekben beállott, igen lényeges (alapvető) változások – így többek között: *a*) a biztonsági, a politikai és a gazdasági kérdések növekvő összefonódása napjainkban és a jövőben; *b*) a különböző nemzeti gazdaságok fejlődési és növekedési feltételei között kialakult és egyre erősödő interdependencia; *c*) az emberiség gazdasági és környezeti feltételeinek biztosítása (különös tekintettel a tengerek kiaknázására, valamint a hidro- és bioszféra megóvására); *d*) azon nemzetközi gazdasági klíma biztosítása, amely különösen a jelenlegi változásokkal kedvezőtlenül érintett fejlődő országok gyors növekedését előmozdítja – feltételezik és meg is követelik a nemzetközi gazdaság eddig kialakult institutionális rendszerének mélyreható megváltoztatását (átalakítását). Az institutionális rendszernek – mint ismeretes – három síkja (döntési központja) van: a vállalati, a nemzetgazdasági (kormányzati) és a nemzetközi. E három központ súlya jelenleg is rendkívül eltérő.” (60. o.)

A világgazdaságban Bognár József elemzése szerint korszakváltás ment végbe az 1970-es években – ez a terminológia hozzá kötődik a magyar közgazdaságtudományban. (Felismerését sajnos nem igazán tudta elfogadtatni a kor gazdaságpolitikai döntéshozóival, ami nem kis szerepet játszott Magyarország külföldi eladósodásában.) A változások alapvetően érintették a termelési költségeket, a világpiaci árakat, a cserearányokat és a külkereskedelmi tevékenység feltételrendszerét. Az 1970-es évekbeli világgazdasági korszakváltás felborította a korábbi nemzetközi

gazdasági, pénzügyi és politikai erőviszonyokat. Az 1971-es és 1973-as pénzügyi válságra és a két olajválságra a világgazdaság szereplőinek reagálniuk kellett. Ez a reagálás attól függően volt többé vagy kevésbé sikeres, hogy a termelékenységnövelést, a technológiai innovációt, a termelési struktúra megújítását, a piacszervezést és a hozzáadott érték növeléséből származó profitabilitást az egyes országok és vállalatok miképpen tudták kezelni. Bognár József még 1976-ban, azaz a második olajválság előtt azt a következtetést vonta le, hogy a világgazdasági korszakváltás nyomán új erőviszonyok jöttek létre:

„...elsősorban a konjunktúrára nagyon érzékeny ágazatokban vár[t] számottevő és szélesebb területre kiterjedő visszaeséseket. A visszaesések mértéke és jelentősége természetesen országonként is különbözik, de lesznek olyan esetek, amikor egy-egy ország gazdasága különlegesen nehéz szituációba kerül.” (91. o.)

A Római Klub 1972-ben publikált híres jelentésében, *A növekedés határaiban* a szerzők rámutattak arra, hogy a Föld természeti erőforrásait a megelőző évtizedekben rendkívüli mértékben kiaknázták, sőt kirabolták, és hogy az addigi tendencia nem folytatható, mivel ökológiai katasztrófához vezet. A Római Klub tudósai extrapolálták az addigi tendenciákat, és azt feltételezték, hogy a környezetgazdálkodás kérdéseiben nem sikerül alapvető fordulatot elérni (*Meadows és szerzőtársai [1972]*). Bognár József véleménye szerint:

„...a hidroszféra és bioszféra további romlása nem szükségszerű, ezt a viszonyt azonban, amelyet az ember a termelés során a természettel kialakít, meg kell változtatni, és tudomásul kell venni, hogy a természet nem élettelen tárgy, hanem különböző folyamatoknak és e folyamatok törekeny egyensúlyviszonyainak összessége. Ha a technikai eljárások során e folyamatokat és egyensúlyviszonyokat megzavarjuk, akkor rendkívül negatív következményekkel kell számolnunk.” (111. o.)

Bognár József külön foglalkozik a műszaki technikai fejlődés jellegével, mozgatórugóival, a multinacionális vállalatoknak a technika elterjesztésében játszott szerepével. Ez utóbbiról Bognár megállapította, hogy ezek a cégek

„...erős tudományos struktúrával rendelkeznek, gyakran az alap kutatásban is erősek, az innovációban (újításban) és az adaptálásban pedig különösen azok. Emellett a cégeknek kiváló szakembergárdájuk van, és hatalmas termelési és üzemszervezési tapasztalattal, valamint piacismerettel rendelkeznek. E képességek feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy egy adott iparág termékeit a világ különböző részeiben értékesíteni lehessen... Módjuk van arra is, hogy a különböző országokban lévő vállalkozásaik termelési és értékesítési politikáját összevessék, összehangolják, sőt a fundamentális kérdéseket egy központból irányítsák. Ezek a vállalkozások tehát nemzetközi gazdasági szempontból egy objektíve szükséges funkciót végeznek: előmozdítják a technika térben történő decentralizálását, transzferálását. E tevékenység során azonban monopolhelyzetük felhasználásával megszabják e technika terjedésének feltételeit, hiszen ők maguk alapítják meg azon leányvállalatokat, amelyek egy-egy fejlődő országban a szóban forgó termékeket előállítják.” (150. o.)

Néhány oldallal később így folytatta:

„...a multinacionális vállalatok a fejlett tőkés országok gazdasági szempontjából sem töltik be azt a funkciót, amelyet ezeknek szántak, sőt egyes lépéseik keresztezik a kormányzatok gazdaságpolitikáját. Az említett nemzetközi ellenőrzés megvalósítása egyébként a harmadik világ egyik alapvető követelése, és ezeket a dokumentumokban is kifejezésre jutó irányzatokat és elgondolásokat a nemzetközi szervezetek zöme (UNCTAD, UNIDO stb.) is támogatja. Ráadásul a most újra jelentkező munkanélküliség következtében a technikailag fejlett országok szakszervezetei is görbe szemmel nézik a multinacionális vállalatok tevékenységét, hiszen azok tőkét, illetve munkaalkalmat exportálnak más országokba, hazai munkanélküliség idején. Feltehető, hogy e sokféle nyomás együttes eredője gyanánt e vállalatok nemzetközi ellenőrzése fokozatosan megvalósul.” (153. o.)

Bognár József jól látta ezt a problémakört, de reménye, hogy a transznacionális vállalatok nemzetközi ellenőrzése megvalósuljon, az elmúlt negyven évben nem vált realitássá, sőt hatalmuk erősödött az országokkal szemben. A transznacionális vállalatok globális stratégiája és üzletpolitikája egyre inkább átlépte, sőt keresztezte az országok érdekeit. A transznacionális vállalatok globális stratégiájával szemben nem sikerült az országoknak egyeztetett nemzetközi szabályrendszert és ellenőrző mechanizmusokat létrehozni. A nemzetközi intézményrendszer hiányosságainak negatív hatása is egyre szembeötlőbb lett.

Bognár a műszaki fejlődés elemzése kapcsán foglalkozott az atomerőművek szerepével az energiaellátásban. Kifejtette, hogy az olajárrobbanás előtt az atomerőművek költség szempontból nem voltak versenyképesek az olcsó olaj és szén által működtetett erőművekkel szemben, de a helyzet 1973-ban gyökeresen megváltozott. Bognár azt prognosztizálta, hogy az akkor közeljövőnek tekintett 1980-as években atomerőművek tömeges építésére és működtetésére kerül sor. Figyelmeztetett azonban egyfelől a működtetés technológiai veszélyeire, másfelől arra, hogy a nukleárisenergia-termelés során keletkező plutóniumot atombomba előállítására is fel lehet használni, így megnő a nemzetközi biztonság szempontjából a veszély. A világtengerekből történő nyersanyag-kitermelés nemzetközi, gazdasági és politikai kérdéseivel is foglalkozott a szerző:

„...sokan arra számítanak, hogy a szénhidrogén-termelésnek a fele belátható időn belül a tengerekből jön, de egyéb nyersanyagok is gazdagon állnak rendelkezésre. Nyilvánvaló azonban, hogy a tengeri nyersanyagok kitermelése és feldolgozása érdekében egy új, sajátos technikát kell kialakítani. A tengeri nyersanyag-termeléssel kapcsolatban egyébként is igen komoly nemzetközi politikai, illetve nemzetközi jogi problémák merülnek fel.” (158. o.)

A termelési tényezők közül Bognár József nyomatékosan hangsúlyozza a munkaerő szerepét.

„Bonyolultabb termelési feladatok eleve képzetesebb munkaerőt követelnek: a globális vagy részleges nemzetközi programok megvalósításán működő, magasan kvalifikált munkaerő javadalmazása igen magas, a munkaerő növekvő szervezettsége magasabb bérköltségeket indukál. A globális vagy bilaterális (multilaterális) programok megvalósításán működő, magasan kvalifikált munkaerőt, amely otthon is magas fizetést élvez, és kedvező körülmények között él, erősen kell ösztönözni annak érdekében, hogy szokatlan klimatikus és társadalmi körülmények között munkálkodjék, veszélyeknek tegye ki magát, vállalja a kedvezőtlenebb körülményeket.” (179. o.)

Bognár érdekesen írt arról, hogy a világgazdasági szereplés szempontjából egyre kevésbé a földrajzi helyzet a meghatározó, hanem mindinkább a technikai fejlettség.

„Amennyiben a magyar gazdaság jövődő lehetőségeit taglaljuk, úgy abból a közhelyszerű megállapításból indulhatunk csak ki, hogy a mi legfőbb tőkénk ma a magasan kvalifikált munkaerőben van, és ebbe a kategóriába én a jó szakmunkásoktól a konstruktórig vagy kiváló mezőgazdászig mindenkit beleérték. A gazdasági növekedés egyéb tényezőinek, így az energiának és a nyersanyagoknak, a tőkének és általában a munkaerőnek (nem a kvalifikált munkáról van szó) szűkében vagyunk.” (102. o.)

A magasan kvalifikált munkaerő foglalkoztatásának haszna negyven évvel ezelőtt belföldön elsősorban az államnál realizálódott. A magasan kvalifikált munkaerő bére Magyarországon a Nyugathoz képest rendkívül nyomott volt, vagyis az állam az ingyenes képzés és juttatások költségeit később az alacsony béreken keresztüli elvonás révén gyűjtötte be.

Érdekes, hogy az 1970-es években a munkaerő szűkösségéről beszélt, ami az olcsó betanított munkaerő iránti akkori túlkereslet és egyúttal a kapun belüli munkanélküliség hatását tükrözi. Mai szemmel nézve viszont furcsa, hogy a kvalifikált munkaerőt nem tartotta szűkösnak. Ismeretes azonban, hogy már ebben a korban megkezdődött a segédmunka és a betanított munka értékteremtő képességének erodálódása és a minőségi munka felértékelődése; igaz, ez a torz belföldi és KGST-árakban alig, illetve igen lassan tükröződött.

A világproblémákról Bognár kifejtette:

„...e problémák nem oldhatók meg a nemzeti gazdaságokra tagolódó világgazdaság jelenlegi institutionális rendjében, de ez a rend jelenleg nem helyezhető hatályon kívül.” (199. o.)

Továbbá, hogy a világproblémák megoldására új intézményekre és mechanizmusokra van szükség. Ezeknek a mechanizmusoknak a kialakítása bonyolult folyamat, és csak fokról fokra valósítható meg. A világgazdasági változások hosszú távú tényezői között nagy súlytal szerepel

„...a gazdasági harc a gazdasági hatalom, a termelési tényezők és a jövedelmek újraelosztásáért.” (209. o.)

1976-ban Bognár József hosszabb távon a nagyobb fellendülést és nagyobb mérvű stabilitást korlátozó tényezőkként a következőket említette meg:

„...a) a termelési költségek elkerülhetetlen növekedését (más kérdés az, hogy hosszabb távon a költségek növekedése előmozdíthatja a technikai fejlődést), b) az inflációs folyamatok feltehető megerősödését a gazdasági tevékenységek kiszélesedése esetén, c) az államok növekvő eladósodását és a fizetési mérlegek hiányát, d) a munkanélküliség bizonyos színvonalának fennmaradását (jelenleg a munkanélküliség 4–8 százalék között mozog a fontosabb tőkés országokban, feltehető, hogy csökkenni fog, de 2–5 százalék közötti nagyságrendben továbbra is fennmarad), e) a kapacitások kihasználása a tőkés viszonyok között optimálisnak tekintett 85–90 százaléknál lényegesen alacsonyabb lesz, f) a tőkés világ belső politikai struktúrái növekvő nehézségekben szenvednek.” (212. o.)

Bognár ebből azt a következtetést vonta le, hogy a gazdasági növekedés korábbi „aranykori” üteme (évi 4–5 százalék) többé nem áll helyre, és a világkereskedelem is lassabban fog fejlődni, mint korábban:

„...jelenleg... a magyar népgazdaság fejlődését (a növekedési ütem, az egyensúly és azzal együtt az életszínvonal-emelkedés rátájának fenntartását) exportunk strukturális és viszonylati korlátai fenyegetik. Más megközelítéssel élve: exportunk strukturális és viszonylati korlátai jelentik további gazdasági fejlődésünk szűk keresztmetszetét.” (222. o.)

Az 1973 utáni helyzetben nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország nem képes a növekedéshez szükséges külgazdasági egyensúlyt elérni. (Az exportstruktúra gyengesége egészen a rendszerváltásig fennmaradt, utána több mint 70 százalékban átalakult ugyan, de ez elsősorban a külföldi működőtőke-befektetéseknek volt köszönhető.)

A *Világgazdasági korszakváltás* című művének összefoglalásában Bognár professor hangsúlyozta:

„...a jelenlegi változások fordulatot jelentenek az institutionális rendszerben is megújuló világgazdaság II. világháború utáni történetében. A gazdaságtörténet ezen új periódusában a múltból történő fokozatos és sikeres kibontakozás egyre inkább átadja helyét azon útkeresésnek, amelyet a sok tudományos-gazdasági és politikai bizonytalanság által megkérdőjelezett jövő jobb megközelítése tesz szükségessé. [...] e változások alapjaiban érintik (befolyásolják) a magyar gazdaság növekedési feltételrendszerét egy olyan időpontban, midőn a gazdaság a világfolyamatokra – ismert okokból – érzékenyebbé vált.” (225., 226. o.)

*

A világgazdasági korszakváltás elemzéséhez szorosan kapcsolódnak azok a meglátások, amelyeket Bognár József *A magyar gazdaságpolitika és a világgazdaság kapcsolata* című tanulmányában 1976-ban leírt (Bognár [1976b]). A magyar külgazdaság és a világgazdaság összefüggéseiről szólva abból indult ki, hogy

„...soha nem volt így összeforrvá a magyar gazdasági lehetőségeknek a problémája a külgazdasági szituációval, mint most, és ezek a kölcsönhatások a magyar gazdaság és a külgazdasági viszonyok között a következő évtizedekben tovább fognak erősödni. [...] A külgazdaságnak a növekvő szerepe azt jelenti, hogy beruházási döntéseket, a gazdasági struktúra fejlesztését, a technikafejlesztés irányait, mechanizmusait nem lehet elhárítani anélkül, hogy azokat a külgazdasági tényezőket, amelyek másképp alakulnak, mint korábban, figyelembe ne vegyük.” (1. o.)

Megállapította, hogy Magyarországon és az úgynevezett szocialista országokban

„...hiánygazdaság alakult ki, mert a disztributív viszonyok megfelelő figyelembevétele és ellenőrzése nélkül a tisztán termelésre alapozott tervezés szükségszerűen hiánygazdasághoz vezet. Oda is vezetett minden szocialista országban. Ha valaki nekem nem hinné el, akkor a gyakorlatban kialakult helyzetnek nyugodtan elhiheti ezt a megállapítást.” (2. o.)

Rámutatott arra, hogy a világgazdaságban egészen új folyamatok jöttek létre:

„...gazdaságilag is beállt a kölcsönös függőségeknek egy különleges viszonya. A közgazdaságtanban általában véve az volt a felfogás, hogy a gazdaság egyre nemzetközibbé válik, de ez együtt jár azzal, hogy a politikai viszonyok is megváltoznak. Ennek következtében sok dolognak a nemzetközi szinten való szabályozása válik lehetségessé, vagy mások egyenesen arról beszéltek, hogy a nemzeti kérdések elvesztik jelentőségüket.” (3. o.)

Bognár felhívta a figyelmet arra, hogy a világgazdaságot alkotó több mint 180 nemzetgazdaság döntéshozói a sajátos érdekrendszerüknek megfelelően cselekszenek. A világgazdaságban a nemzetgazdaságok sajátos entitást alkotnak, cselekvésük eredményei sok bonyolult folyamat eredőjeként összegződnek. A világgazdasági változások ugyanakkor egyre közvetlenebbül hatnak az egymástól távoli országokban is.

„Mitől függ az, hogy Magyarország milyen magas kamatot fizet a hitelei után? Az amerikai költségvetési deficittől.” (3. o.)

Bognár elemzésében hangsúlyozta, hogy a világgazdaságban az egyre nagyobb függőség mind szorosabb együttműködést tesz szükségessé. Megállapította:

„...a tőkés világgazdaságban jelenleg [1976-ban] óriási kínálati túlsúly van. Ez a kínálati túlsúly a gyors technikai fejlődéssel függ össze. Hihetetlen mértékű termelékenységnövekedés következett be. A technikai fejlődés azonban elsősorban nem a termelést forradalmasította, hanem az információs és a szolgáltatási rendszereket.” (5. o.)

„Az a veszély fenyeget bennünket, hogy harapófogóba kerülünk a világgazdaságban. A harapófogón én azt értem, hogy egyrészt vannak olyan országok, amelyek technikaiilag fejlettebbek, mint mi vagyunk (Nyugat-Európa, USA stb.), de felléptek a világpiacon irtózatos erővel a délkelet-ázsiai országok is, amelyek rendkívül alacsony munkabérrrel a legfejlettebb technikát produkálják.” (7. o.)

Bognár József már az 1970-es években nagyon világosan látott egy azóta rendkívül kiéleződött problémát. Az elmúlt negyven évben az Európát szorító „harapófogó” két szára egyre inkább zárult, az Egyesült Államok nyomasztó technológiai fölénye tovább erősödött, és a délkelet-ázsiai országok előretörése is a világgazdaság egyik alaptendenciájává vált. A 21. századi világgazdasági korszakváltásnak ezek jellegzetes meghatározó tényezői. Bognár meghökkentőnek tartotta a délkelet-ázsiai verseny mértékét, és arról is írt, hogy az Egyesült Államoknak deficitese volt a hetvenes években a Dél-Koreával folytatott kereskedelme, megemlítve:

„Ázsiában vannak még kimeríthetetlen embertartalékú országok, mint Kína, amely most felgyorsította a saját gazdasági fejlődését.” (8. o.)

Az export fejlesztésének kérdéséről Bognár megjegyezte, hogy nem mennyiségi, hanem minőségi, strukturális és technológiai fejlettség kérdése a versenyképesség. Azt is kiemeli, hogy a világpiacon kialakult versenyben nemcsak az országok termelése, hanem egész gazdasági feltételrendszerük versenyez. Rámutatott arra is, hogy a világgazdaságban a gazdaságpolitikák versenye is folyik, és ha Magyarország nem képes

helytállni, akkor lesüllyed, és másfél évtizeden belül Indiához és hasonló országokhoz viszonyítva is lemaradás fenyegeti. Hangsúlyozta az exportorientáció szükségességét, valamint azt, hogy – szerinte – nem a hitelfelvetelek okozzák a problémát, hanem az, hogy a külkereskedelmi és fizetési mérleg deficitje mellett nincs miből törleszteni az államadósságot. A hitelfelvetelek Bognár József pozitív felfogásában a fejlesztéshez szükségesek; ő ebben elsősorban növekedést és fejlődést ösztönző eszközt látott. Nyilvánvaló azonban, hogy a hitelfeltételek bizonytalanságai, az eladósodás megugrása, párosulva a kamat- és árfolyamváltozások (számunkra: romlás) lehetőségével, már negyven évvel ezelőtt is komoly veszélyt jelentettek. Bognár egyértelműen leszögezte:

„...olyan helyzet kell, hogy annyira meg tudjuk őrizni a magyar gazdaság nemzetközi tekintélyét, hogy hitelképesek legyünk. [...] azt senki sem nézi, hogy több marhát vittem ki, de 30 százalékkal kevesebb volt az árbevétel. Az árbevétel a döntő, nem a kivitt darabszám.” (17., 19. o.)

*

Bognár József 1980-ban publikálta *A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai* című könyvét, amely a *Világgazdasági korszakváltás* folytatásának tekinthető (Bognár [1980]). Ebben az 1970-es évekbeli változások fő kihívásai közül kiemelte a globális problémákat.

„Ismeretes, hogy az emberiség lélekszámának felgyorsult növekedése, valamint a termelés exponenciális fejlődése következtében lényeges változások mentek végbe az emberiség létfeltételeit biztosító környezeti egyensúlyviszonyokban és folyamatokban. Az ökológiai egyensúly bizonytalanságai, a meg nem újuló erőforrások korlátai és a megújuló erőforrások használata során elkövetett visszaélések gazdálkodásunk egyes alapelveinek felülvizsgálatát követelik meg.” (27. o.)

Az interdependenciáról szólva kifejtette:

„...a nemzetek külső biztonsága elválaszthatatlan attól a belső biztonságtól, amely a megfelelő gazdasági dinamikában és a lakosság megelégedettségében rejlik. A közgazdasági szempontokon kívül utalni kell arra is, hogy a nagyobb fegyverkezés a mai körülmények között inkább nagyobb pusztító erőt ad, mint nagyobb biztonságot. [...] a világ jelenlegi helyzetében (interdependencia) a lokális (regionális) zavarok is magukban hordják az általános háború kockázatát.” (29., 44. o.)

A továbbiakban rámutatott, hogy a gazdasági növekedés cél- és eszközrendszere nagymértékben átalakult a korszakváltás után. Fontos a korlátok felismerése is, mivel

„...a világgazdasági folyamatok, jelenségek és tényezők jelentős része tőlünk független faktor, amit hatalmas tudományos erőfeszítések révén előre láthatunk, de befolyásolásukra a legerősebb gazdaságok is csak bizonyos korlátok között képesek. E korlátokat egyrészt a meglévő nemzetközi intézmények és a szóban forgó kérdésben érdekelt országok várható magatartása, másrészt az érdekelt országnak az adott célra felszabadítható potenciálja jelentik.” (56. o.)

A fejlődési út sikerességéhez az endogén és az exogén tényezők együttes figyelembevétele elengedhetetlen.

„Gazdasági fejlődést ugyanis lehet kívülről ösztönözni, alátámasztani és segíteni, de megvalósítani csak belső erővel lehetséges.” (128. o.)

Bognár József felismerte:

„...a harmadik világ helyzetéből és a globális problémák megjelenéséből és felerősödéséből jelentkező problémák... nem oldhatók meg a régi keretek és mechanizmusok között.” (160. o.)

Az egyenlőtlenségek kiéleződését úgy ítélte meg, hogy

„...a javak, jövedelmek és a tudás extrém egyenlőtlenségei... különösen veszélyessé váltak egy olyan világfejlődési periódusban, midőn az interdependencia növekszik, és az életfeltételek – a kommunikáció gyors fejlődése révén – összehasonlíthatókká váltak. Fokozza még a veszélyt az a körülmény is, hogy a Föld lakosságának nagy többségét jelentő harmadik világ úgy érzi, hogy a világ többi része (elsősorban a fejlett tőkés országok) az ő terhére gazdagodtak meg, és mai tevékenységükkel institucionálisan akadályozzák elmaradottságának megszüntetését.” (163. o.)

Az új nemzetközi gazdasági rend eszméje – korábbi alapokra építve – az 1960-as és 1970-es években került nemzetközi síkon napirendre az ENSZ és szakosított szervezetei (elsősorban az UNCTAD) fórumain. Ezzel kapcsolatban Bognár József kifejtette:

„...a világ nemzetei között kialakult extrém egyenlőtlenségek, a globális problémákat és az ökológiai egyensúly megőrzését (illetve helyreállítását) nem lehet a »felvilágosult önérték« alapján megoldani egy olyan világban, amelyre az interdependencia, vagyis a gazdaságok egymástól való kölcsönös függése a jellemző. A gazdaság belső mozgástörvényei pedig szükségszerűen oda vezetnek, hogy a gazdagok gazdagabbak és a szegények szegényebbek lesznek.” (171. o.)

Az említett problémák elemzéséből Bognár azt a következtetést vonta le, hogy

„...az új fejlemények és folyamatok szerves részét képezik az ezredforduló nemzetközi tendenciáinak, tehát tartósnak és intenzívnek ígérkeznek. A fejlemények és folyamatok egyes összevetői nemcsak lehetőséget jelentenek, hanem döntési kényszert testesítenek meg.” (200. o.)

Bognár 1980-ban írta le, de ma is érvényes:

„...a lokális, nemzeti, nemzetiségi, törzsi stb. konfliktusok lehetősége erőteljesen megnövekedett. A globális rendszerben természetesen az ilyen jellegű konfliktusok világproblémává transzformálódhatnak, és tovább bonyolítják az ötszögű rendszer résztvevőinek egymáshoz való viszonyát.” (226. o.)

Rámutat a konfliktuskezelés és a stabilizáció fontosságára, mivel különben

„...olyan súlyos helyzet, feszültség és zavar keletkezhet, ami az egész világgazdasági rendszert az összeomlás felé viheti. Ilyen potenciálisan rendkívül veszélyes kérdések

például az energiaprobléma súlyos és több országra kiterjedő közel-keleti zavarok esetén; a növekvő népesség élelmezése, ha a mezőgazdaság lehetséges fejlődését belső és külső politikai zavarok hátráltatják; ökológiai problémák, ha megengedhetetlen módszerek más országokat nagyobb mértékben fenyegetnek, mint a cselekvést elindító államot; a technika veszélyessége nagy nemzetközi feszültségek, lokális háborúk, polgárháborúk és terrorizmus esetén; és más hasonló összefüggések.” (243. o.)

Igen tanulságosak Bognár József munkásságában a tudomány és a kutatás-fejlesztés szerepéről írt elemzései. Ebben a könyvében is rámutatott:

„...a felgyorsult fejlődés olyan tudományos kutatási struktúrát és módszereket kíván, amelyek révén a kutatás képessé válik: *a*) a lehetőségek (elérhető eredmények) mellett a korlátok, *b*) a közvetlen célok mellett térben és időben távolabb eső konzekvenciák (követelményrendszerek) megjelölésére, *c*) a kettős interdependencia (ember és természet, társadalmi folyamatok) jelenségeiből eredő összefüggések áttekintésére, *d*) a járulékos és mellékhatások jelzésére.” (294. o.)

Bognár hangsúlyozta a tudomány felelősségét a Föld népessége jelenének és jövőjének, azaz fejlődésének biztosítása iránt. A közgazdaság-tudomány szerepéről azt írja:

„...a nagy fejlődési kérdések politikaigazdaságtan-szerű integrált megközelítésére van szükség, ami napjainkban csak interdiszciplináris alapon lehetséges. Lehet, hogy az ily módon újjászülető közgazdaság-tudomány nem lesz annyira egzakt, mint azt az economicsról feltételezték, de a világgazdasági korszakváltás során kialakult fundamentális összefüggéseket nem lehet más módon megközelíteni.” (312. o.)

A racionális gazdálkodás feltételrendszere szüntelen átalakulásban van. Bognár József a multidiszciplinaritás jegyében történő alkalmazkodást tartott szükségesnek. Elemzésében azt írta:

„...a multidiszciplinaritás nemcsak tudományosan a legkorszerűbb, hanem társadalmilag is a legcélszerűbb (legracionálisabb) felfogás, hiszen a természeti és társadalmi tudományok közötti együttműködés hiánya növelheti a konfliktusok mennyiségét, és erősítheti azok minőségét...” (331. o.)

Bognár József nézete szerint a nemzetközi gazdaságtant (*international economics*) meghaladó komplex világgazdaságtan (*Weltwirtschaftslehre*) keretében lehet és kell a világgazdasági problémák megoldását keresni.

★

Bognár József 1995-ben írt – *A kelet-európai rendszerek összeomlása és a társadalom átalakulása* című – tanulmányában arra mutatott rá, hogy

„...a kelet-európai rendszerek csődje nemcsak közgazdasági probléma, hiszen a gazdasági fejlődés »választott« (rájuk kényszerített) útja nem a történelmi véletlen szülötte, hanem egy olyan történelmileg kialakult ideológiai és politikai gondolatrendszer problémája is, amely a determinista felfogás jegyében született.” (1. o.)

A kelet-közép-európai országok már az ipari forradalom óta, sőt azt megelőzően lemaradtak Nyugat-Európától, társadalmi és gazdasági téren egyaránt. A második világháború után néhány évvel létrehozott tervgazdasági rendszer alapjaiban képtelen volt a világgazdasági versenyben való helytállásra és felzárkózásra, mert nem tudták megteremteni annak feltételeit. A legfontosabb szűk keresztmetszeteiket nem tudták feloldani:

„...a gazdaságpolitikai célokat a nómenklatúra és egy olyan technokrata bürokrácia alakította ki, amely a gazdaság valóságos mozgásrendszerével, interrelációival és a nemzetközi összefüggésekkel egyáltalán nem törődött, és a tervcélok végrehajtásában közreműködő csoportok és egyének várható viselkedését a megvalósításra váró célokból vezette le.” (3. o.)

A belföldi tőke hiánya miatt az állam a felhalmozást a jövedelmek maximális elvonásával és koncentrációjával próbálta végrehajtani a mezőgazdaság, az infrastruktúra és az életszínvonal terhére. Bognár rámutatott:

„...a gazdaságot monopóliumok összefüggő rendszerére építették fel, aminek következtében a felhasználók és a fogyasztók kiszolgáltatottá váltak. [...] A kelet-európai rendszerváltáshoz vezető úton a bipoláris világrendszer szétesik, miközben a multipoláris még nem alakult ki.” (4., 6. o.)

*

Bognár József 1996-ban, élete utolsó heteiben *Élelmezési krízis a 21. században?* címmel összefoglaló vázlatot írt, amelyben korunk egyik legdrámaibb globális válság-problémájáról adott áttekintést (Bognár [1996]). Kulcskérdésnek tekintette, hogy

„...a 21. században erőteljes konfliktus alakul ki a globális környezetvédelem (környezeti évszázad) és az élelmiszer-ellátás tényezői között.” (1. o.)

Alapvető tényként abból indult ki, hogy

„...a mezőgazdaságilag hasznosított területek jelenleg a földgolyó egyharmadát foglalják el, és ugyancsak egyharmadnyi területen található erdőségek. Demográfiai előrejelzések alapján feltehető, hogy a 21. században 7–11 milliárd ember ellátását kell biztosítani. Ebből következik, hogy a 21. század élelmiszerigénye – változatlan hozamokat feltételezve – a jelenlegi termőföldek és vízfelhasználás háromszorosát igényli. [...] számolni kell a fogyasztási szokások változásaival, így Délkelet-Ázsiában a felgyorsult gazdasági fejlődéssel, a kenyérgabona-fogyasztás előretörésével a rizs terhére, valamint a hús-fogyasztás növekedésével. [...] számolni kell azzal is, hogy Kína vagy India rendkívül nagy számú népessége migrációs folyamatokat indíthat el. Ezért a kínai mezőgazdaság helyzetével és képességeivel külön is foglalkozni kell. [...] Ugyancsak kiemelten foglalkozni kell az afrikai régióval, amelyben a lakosságnövekedés a leggyorsabb, de a mezőgazdasági termelés visszaesett (egy főre számítva).” (1., 2. o.)

Összefoglalójának zárógondolata:

„Figyelembe kell venni, hogy a nemzetközi feszültség jelentős gócaiban a termelés még jelentősebb mértékben esik vissza, mint a politikailag viszonylag stabil területeken.” (2. o.)

*

Remélhetően a fenti mozaikkockákból is kirajzolódik az a rendkívül gazdag szellemi örökség, amelyet Bognár József akadémikus hátrahagyott. A világgazdasági helyzet változásának tendenciáiról, a fejlődés mozgatórugóiról, a világgazdasági kapcsolatrendszer meghatározó összetevőinek bonyolult összefüggésrendszeréről, a nemzetközi versenyképességet alakító tényezőkről tett megállapításaival és következtetéseivel maradandóan gazdagította a közgazdaság-tudományt és benne a világgazdaságtant. A közgazdasági összefüggések elemzésében összekapcsolta a történeti és multidiszciplináris szempontokat. Nem kívánt zárt modellben gondolkodni, mert meggyőződése szerint a világgazdaság és a nemzetgazdaságok nemzetközi kapcsolatrendszere sokdimenziós, komplex, nyitott, a történelemben állandóan változó rendszer. A folyamatok mozgástörvényeinek feltárására és alapos elemzésére helyezte a hangsúlyt, majd ezek alapján vonta le következtetéseit. Bognár József professzor szellemi örökségének szempontjából fontosnak tartom, hogy utolsó tanulmányának végszava egy kérdés: „Tudunk-e valamilyen hasznos, aktív konklúziót levonni?” (2. o.) Kérdése egyben hozzánk szóló felhívás is, hogy kutatásaink eredményeivel a jelent és a jövőt szolgáljuk.

Hivatkozások

- BOGNÁR JÓZSEF [1961]: Kereslet és keresletkutatás a szocializmusban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BOGNÁR JÓZSEF [1967]: A gazdasági növekedés irányítása a fejlődő világban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BOGNÁR JÓZSEF [1976a]: Világgazdasági korszakváltás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Gondolat Kiadó, Budapest.
- BOGNÁR JÓZSEF [1976b]: A magyar gazdaságpolitika és a világgazdaság kapcsolata. Kézirat. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest.
- BOGNÁR JÓZSEF [1980]: A fejlődés és együttműködés századvégi fordulópontjai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- BOGNÁR JÓZSEF [1995]: A kelet-európai rendszerek összeomlása és a társadalom átalakulása. Kézirat. MTA Világgazdasági Kutatóintézet.
- BOGNÁR JÓZSEF [1996]: Élelmezési krízis a 21. században? Kézirat. Budapest.
- MEADOWS, D. H.–MEADOWS, D. L.–RANDERS, J.–BEHRENS, W. W. [1972]: The Limits to Growth. Universe Books, New York.